

29. ročník Demografie

29. ročník Demografie — revue pro výzkum populačního vývoje — je profilován dvěma hlavními tematickými okruhy. Prvním z nich jsou *teoreticko-metodologické otázky optimalizace v demografii*, druhým *problematika porodnosti*. Na tato témata volněji navazují stati dotýkající se podmínek a způsobu života rodiny i některých dalších témat demografického výzkumu.

Teoreticko-metodologická problematika je soustředěna ve třech statích autorské dvojice Z. Pavlíka a I. Kuchára. V nejobecněji koncipované studii, *Optimalizace kvality populace*, autoři zdůrazňují roli sociálních charakteristik a upozorňují na skutečnost, že řadu z nich tradičně sleduje demografická statistika. Avšak pojetí kvality populace jako komplexu biologických, sociálních, politických a kulturních charakteristik obyvatelstva je ve své totalitě předmětem výzkumu všech společenských věd. Pro samotnou demografii autoři doporučují zaměřit se na specifickou oblast kvality reprodukčního procesu. Z hlediska společenských cílů to znamená vědomé úsilí o minimalizaci negativních rysů reprodukčního chování (nežádoucí, riziková těhotenství, porody nechtěných a fyzicky či mentálně defektních dětí) a dále optimalizaci takových faktorů, které mají pozitivní vliv na kvalitu populace (věk rodičů, délka trvání těhotenství, meziporodní intervaly ap.). Autoři se zaměřují i na vytipování okruhu ukazatelů, které postihují zkoumaný problém a odpovídají předmětu, metodám i tradici demografického výzkumu. U těchto ukazatelů posuzují stimulační či destimulační charakter a stručně informují o jejich dosavadním vývoji v podmínkách ČR.

Na toto téma navazuje jejich druhá stat, *Cílové programový přístup a optimalizace v demografii*, kde je velká pozornost věnována výběru ukazatelů optimalizace. Z hlediska základního charakteru je autoři rozdělují do tří skupin. První z nich — ukazatele stimulační — zahrnují takové znaky, u nichž je růst hodnocen jednoznačně pozitivně. Do druhé skupiny patří ukazatele destimulační, u nichž je žádoucí snižování, pokles. V obou případech jsou kritériem optima obecné sociálně etické cíle společnosti, vyplývající z hodnoty lidského života a práva na život. Reálně dosažovaná úroveň se k nim blíží v závislosti na stupni společenského rozvoje. Třetí typ zahrnuje takové charakteristiky populace, jejichž optimum leží mezi krajními mezemi a jeho určení je předmětem vlastního procesu hodnocení (například úroveň plodnosti). Autoři explicitně nevyzdvihují jejich sociální podstatu, avšak z kontextu je zřejmé, že se jedná o charakteristiky, které vyplývají z dosaženého stupně vývoje společnosti nejen v poloze reálných, ale též optimálních hodnot. V této souvislosti roste význam cílové programového přístupu v demografii, umožňujícího efektivně řešit problémy teoretické i praktické povahy. Vedle otázek optimalizace vyzdvihují autoři také stanovení cílů populační politiky a objektivní vědecké hodnocení populačního vývoje.

Třetí stat Z. Pavlíka a I. Kuchára, *Optimalizace sociálních rolí a funkcí věkových a pohlavních skupin*, je pro sociologii velmi inspirativní. Informuje o typu demografického výzkumu, který otevírá široké možnosti spolupráce mezi demografií a sociologií i obohacení metodických a obsahových poznatků. Autoři vymezují tyto skupiny jako statistické agregáty tvořené na základě uvedených znaků. Optimalizaci chápou jako určení populace s nejvhodnější strukturou z hlediska pohlaví a věku, přičemž neměnnost této struktury „dává smysl pro určení náplně a cílů sociální a populační politiky s ohledem na dlouhodobost demografických procesů a jejich setrvačnost“. Změnit reálnou populaci na optimální znamená jednak změnit její strukturu podle věku a pohlaví ovlivňováním porodnosti a úmrtnosti a dále regulovat váhu, roli a funkci jednotlivých kategorií věku a pohlaví pomocí sociálně politických, ekonomických a jiných úprav v mezích určených jak biologicky, tak sociálně. Autoři se podrobně věnují odhadům sociální a ekonomické váhy skupin na základě jejich podílu na celkové spotřebě a tvorbě společenského bohatství (hodnota pracovní síly, produktivity práce ap.). Argumentují společenskou potřebu určitých změn ekonomických cyklů člověka, a to ve vztahu jednak k rostoucímu počtu osob starších 60 let, jednak k významu reprodukčních funkcí žen ve věkové skupině 20—29 let. Autoři zobecňují tyto úvahy v závěr o nezbytnosti obou typů regulace. Dosavadní praxe spíše podceňuje zákonitosti přirozené reprodukce obyvatelstva a vzájemnou systé-

movou podmíněnost populačních i širších společenských procesů. Za žádoucí považují pružnou adaptaci sociálního systému na dlouhodobě inertní demografické procesy. Pro řízení sociálního a ekonomického života to znamená nejen orientaci na reálný, ale spíše na očekávaný stav populačního vývoje; pro demografický výzkum nezbytnost hlubšího studia rolí a funkcí věkových a pohlavních skupin. Toto téma se například dostává na přední místo současného demografického výzkumu v Polsku.

Druhým profilujícím tématem 29. ročníku Demografie je problematika porodnosti. Nejzávažnější informace obsahuje souhrnná zpráva ze XVII. demografické konference na téma *Porodnost ve vyspělých zemích*, která je uveřejněna v 1. čísle časopisu. Většina příspěvků přednesených na konferenci je pro sociologii značně inspirativní.

J. Rychtaříková srovnává *postavení Československa mezi vyspělými zeměmi v úrovni plodnosti*. V nesocialistických státech dochází k hlubokému poklesu (průměrný počet dětí na 1 ženu pod hodnotu 1,5), přičemž plodnost v těchto zemích se v současnosti výrazně homogenizuje zřetelně pod hranici prosté reprodukce. V ČSSR i dalších socialistických státech jsou určité odlišnosti. V důsledku významných propopulačních opatření byl dočasně přerušen sestupový trend. Další podstatná odlišnost spočívá v koncentraci porodnosti do nejnižších věkových kategorií. Autorka upozorňuje na závažné sociální, psychologické i zdravotnické souvislosti tohoto jevu. V závěru konstatuje, že změny v reprodukčním chování obyvatelstva ve vyspělých zemích jsou pravděpodobně nevratné a je třeba je mít na zřeteli, i když sestupné tendence v ČSSR nejsou zatím tak hluboké.

Příspěvek A. Bartasové a A. Matějovského *Sociální souvislosti diferenční plodnosti v ČSSR po druhé světové válce* je zpracován na základě výzkumu třídní a sociální struktury obyvatelstva ČSSR v roce 1978 a 1984, který byl realizován v Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV. Autoři formulují hypotézu o obecnější tendenci vývoje diferenční plodnosti v závislosti na populačním vývoji a rozdílech sociálního rozvoje v obou republikách. Podle této hypotézy dochází ve věkových kohortách žen nejdříve ke snižování hodnot diferenční plodnosti, později pak ke zvyšování rozdílů: autoři konstatují nezbytnost dalšího zpřesnění metodiky v souvislosti se zkvalitněním výhledů a prognóz sociálního rozvoje.

Příspěvek E. Dzurové *Vliv současných změn v postavení rodiny na plodnost* analyzuje vzájemný vztah sňatečnosti, rozvodovosti a úrovně plodnosti. I když srovnání těchto ukazatelů ve vyspělých zemích je obtížné pro odlišný historický vývoj i rozdílné právní normy, lze konstatovat základní rysy. Jde zejména o snižování úrovně sňatečnosti, která je přes regionální rozdíly obecným trendem ve vyspělých kapitalistických zemích Evropy. S tím souvisí odsouvání plodnosti do vyšších věkových ročníků žen. Snižování sňatečnosti se neprojevuje ve stabilitě uzavřených manželství. Rozvodovost je i nadále vysoká. Oba vývojové trendy vedou ve svých důsledcích ke snižování průměrného počtu dětí v rodině. V ČSSR je intenzita sňatečnosti vysoká, i když v posledních letech je zřejmý mírný pokles. Naproti tomu počet rozvodů neustále roste, přičemž pouze z jedné pětiny jde o bezdětná manželství.

V. Wynnyczuk v příspěvku *Společenské souvislosti vývoje porodnosti* informuje o výzkumech populačního klimatu. Typický model rodiny s 1–2 dětmi, který dnes platí pro většinu států Evropy, včetně ČSSR, vysvětluje také individuální životní zkušenosti dnešní mladé generace, která již sama vyrůstala v rodinách s menším počtem sourozenců. Autor zdůrazňuje vzájemnou podmíněnost populační politiky a reprodukčního chování rodin, nutnost komplexnosti této politiky a pojetí populačního optima jako souboru zdůvodněných priorit.

Zaměření demografické konference vhodně doplňují dva články J. Krause *Průzkum plánování rodičovství I, II*. Z výsledků vyplývá, že model dvoudětné rodiny se spíše zesiluje právě tak jako tendence koncentrovat porody do věkové skupiny 20–24. Tento vývoj velmi pravděpodobně není ukončen, neboť rychle klesá také představa o ideálním počtu dětí v současné rodině (1,85). Při hodnocení problémů spojených s péčí o děti zaujímají první místa problémy materiální povahy. Data dokumentují potěšitelný pokles bytových problémů, přesto však asi třetina mladých manželství nebydlela ve vlastním bytě. Naproti tomu roste význam finančních obtíží, neboť celkové zpomalení reálných příjmů je nejzřetelnější právě v rodinách s dětmi. Pokud jde o hodnocení účinnosti populačních opatření, projevují se dva typy preferencí. Jsou to: jednak ocenění ekonomických a sociálních podmínek, které dovolují soustavnou péči o dítě raného věku (placená a další mateřská dovolená), jednak opatření, která se promítají do celkové životní úrovně rodiny (půjčky, příspěvky na děti, příspěvky při narození dítěte ap.). V současné mladé rodině dochází k hodnotovým změnám. V minulosti stimulovalo vyšší vzdělání žen časný návrat do zaměstnání a tento fakt byl vysvětlován intenzivnější potřebou sebezboje. V současnosti jsou to právě vzdělané matky, které si více váží možnosti věnovat se dítěti,

zatímco v rodinách s nižším vzděláním a pravděpodobně také s nižšími příjmy dominuje orientace na životní úroveň rodiny. Sociální hodnota dítěte se mění a velmi pravděpodobně také celková koncepce seberochovy, v níž má stále větší místo rodinná mikrosféra.

Pro sociologickou veřejnost je velmi závažná stať J. Vytlačila a Z. Kuchařové *Výsledky rodinných účtů za období 1981–85*, která obsahuje poměrně podrobný rozbor příjmů a výdajů domácností podle společenských skupin. V období 7. pětiletky došlo ke zpomalení růstu příjmů ze zaměstnání a k růstu životních nákladů, především v důsledku zvýšení ceny některých potravin. Růst výdajů za potraviny zhruba odpovídal celkovému růstu příjmů. Fyzický objem nakoupených potravin v roce 1985 byl nižší než v roce 1981 a byl do určité míry kompenzován spotřebou z vlastního hospodářství, a to v zemědělských i nezemědělských domácnostech. Domácnosti snížily také výdaje na odívání a obuv, vybavení a zařízení bytu a vydání na volný čas. I při pomalém růstu reálných příjmů se ve všech společenských skupinách vytvářely další finanční rezervy. Vývoj v rodinách podle počtu dětí bude analyzován v některém z dalších čísel Demografie.

Sociologický pohled na problematiku rodiny je reprezentován dvěma příspěvky. E. Rendlová, *Demokratizace partnerských vztahů ve velkoměstské rodině středního věku*, vymezuje na základě analýzy dat určité typy partnerských vztahů a jejich vazbu na vzdělanostní a územní diferenciace. Nové poznatky pro sociologii rodiny přináší stať I. Možného *K některým novým jevům v kulturně legitimních vzorcích rodinných startů*. Autor se zabývá problematikou nesezdaných soužití. Na základě vývoje demografických ukazatelů (věk sňatku mužů a žen, podíl dětí narozených mimo manželství a v manželství do 9 měsíců po sňatku) konstatuje, že také v našich podmínkách velmi pravděpodobně dochází k soužití nesezdaných párů jako nové formě zahájení rodinné dráhy či její určité alternativě.

Určitý vhled do tohoto nového problému umožňuje vyčerpávající šetření brněnských snoubeneckých párů a kontrolního vzorku v menších moravských městech. Průzkum dokládá existenci snoubeneckého soužití, které s velikostí města klesá, avšak zatím není prokázána klasická vazba na vyšší vzdělání a kvalifikace. V párech pocházejících z rodin s nižší vzdělanostní úrovní je snoubenecké soužití častější. Jeho výskyt také roste v případech opakovaného sňatku. Překvapivě se nepotvrzuje ani pozitivní vazba na téžoství partnerky. V průměru tímto typem kohabitace prochází téměř polovina snoubenců ve velkoměstě a třetina v menších městech. Ve srovnání s vývojem v nesocialistických zemích Evropy průzkum dokumentuje odlišný kvalitativní charakter nesezdaného soužití, které je orientováno k budoucímu sňatku. Nejedná se o nový typ instituce nahrazující manželství. Je „alternací cesty k tradiční párové rodině legitimizované sňatkem, nikoli alternativou jí samé“. Autor v této souvislosti zdůrazňuje potřebu dalšího výzkumu. Jde jednak o posouzení reálného významu tohoto nového jevu pro stabilitu manželství a dále o výzkum dosud neidentifikovaných forem — tj. těch, které nevedou ke sňatku.

Tato informace o 29. ročníku Demografie není vyčerpávající. Je vedena snahou systematizovat sociologicky nosné poznatky do tematických okruhů. Avšak také příspěvky, které vybočují z naznačeného profilujícího rámce, obsahují řadu závažných poznatků pro odborníky, kteří se dané problematice věnují. Proto alespoň stručný přehled: P. Vereš a J. Kocurová ve stať *Regionální rozdíly v rozvodovosti v ČSSR* upozorňují na pravděpodobnost trvalého růstu rozvodů, neboť v okresech s nižší úrovní dochází ke zrychlení dynamiky. O problematice úmrtnosti a střední délky života informují stať M. Vilgocké *K rozdílu ve střední délce života mezi muži a ženami ve vybraných zemích*, J. Rychtaříkové *Vývoj úmrtnosti v ČSR podle pohlaví a věku v období 1950–1984* a zčásti též M. Aleše *Populační vývoj v Československu v roce 1986*. Přední maďarský demograf F. Káposztáz a I. Monigl podávají ve stať *Demografická situace a populační politika v Maďarsku* kritický rozbor současného stavu v jejich zemi a podrobně informují o hlavních zásadách nové koncepce populační politiky, jejíž program je orientován na problémy demografického stárnutí. Velmi aktuální je také stať J. Radkovského *Problém AIDS ve světě a u nás*.

Jednotlivé články a studie ve čtvrtletníku *Demografie* mají poměrně omezený rozsah. Obsahují však bohatství velmi závažných poznatků pro sociology, kteří se zabývají vzájemným vztahem sociální a demografické struktury na nejrůznějších úrovních obecnosti. K tradičním kladům *Demografie* patří určení specifiky populačního vývoje v našich podmínkách. Stať a rozbor zřetelně dokumentují shodné rysy i odlišnosti ve srovnání s vývojem ve vyspělých socialistických i kapitalistických státech. Vzhledem k tomu, že demografická statistika má k dispozici data dlouhodobých časových řad, otevírají tyto analýzy prostor pro fundované úvahy prognó-

stického charakteru. To je významné zvláště v současnosti, kdy dochází ke kvalitativním změnám ve stabilizovaných trendech společenského vývoje a postupně se konstitují nové formy řízení.

Každý z ročníků také reaguje na aktuální problémy demografického výzkumu. Zatímco v minulém roce podával časopis zasvěcený přehled o mejdůležitějších výsledcích základního a aplikovaného výzkumu v 7. pětiletce, v tomto ročníku je důraz kladen na rozvoj teoreticko-metodologického aparátu s cílem prohloubit využitelnost demografie pro řízení společenského rozvoje.

Eliška Rendlová

D. Holda — Z. Čermáková: Formování hodnotových orientací socialistické inteligence
Praha, Státní politické nakladatelství 1986, 194 s.

V *Knižnici komunistické výchovy na vysokých školách* vyšla v roce 1986 nevelká, ale zajímavá publikace věnovaná hodnotovému klimatu a společenskému vědomí mladé inteligence, zejména pak studentů vysokých škol. Oba autoři patří spolu s J. Vláčilem, A. Vodákovou, I. Fišerou a některými dalšími k průkopníkům empirického studia hodnotových orientací. Již proto zasluhuje tato souhrnná publikace pozornosti širší sociologické veřejnosti.

Studie shrnuje a zároveň zpřístupňuje některé starší teoretické koncepce, které se k tomuto tématu váží a formuluje zároveň i nový přístup založený jak na studiu novější československé literatury (věnované především způsobu života, sociální struktuře, motivačnímu výzkumu a axiologii), tak na empirických šetřeních. Podstatnou součástí práce tvoří analýza vlastních empirických šetření realizovaných zejména mezi studenty vysokých škol.

Publikace je rozčleněna do tří výrazných oddílů. První z nich usiluje o analýzu základního kategoriálního aparátu vztahujícího se k tématu. Analyzuje pojem hodnoty i hodnotové orientace a charakterizuje přístupy k empirickému zkoumání této problematiky. Druhý oddíl referuje především o výsledcích vlastních empirických výzkumů u vysokoškolské inteligence, mladé generace obecně, a to prizmatem sociální diference. Třetí oddíl je pak zaměřen na prozkoumání mechanismů a determinantů ovlivňujících formování hodnotových orientací u mladé generace. Kniha je doplněna nepříliš reprezentativní bibliografií a poznámkami.

Přístup k hodnotám a hodnotovým orientacím respektuje především domácí sociologickou a psychologickou tradici, zejména zakořeněný přístup k hodnotám přes postoje a další verbalizované konstrukty. Poněkud stranou proto zůstává problematika, kterou bychom mohli označit jako „problém hodnot v jednání lidí“ nebo jako tradiční kontrapozici hodnot skutečných a manifestovaných, zjevných a latentních.

Pokud jde o vymezení hodnot a hodnotových orientací, autoři připomínají zvláště ty přístupy, které navazují na materialistické pojetí dějin a Marxovo pojetí ekonomické hodnoty. Jejich výklad lze v zásadě shrnout do následujících základních tezí:

— Hodnoty a hodnotové orientace mají výrazně regulativní charakter a jsou důležitými komponenty společenského vědomí.

— Mají objektivní charakter, ale neexistují mimo člověka. Vlastnosti reality sice existují nezávisle na člověku, ale hodnotou se stávají tím, že jsou vztaženy k jednotlivci, třídě, sociální skupině nebo společnosti jako takové.

— Pojem hodnoty a hodnotových orientací není v sociologii dosud ustálen, je spojen především s analýzou motivací, potřeb a zájmů.

— Poznání hodnot a hodnotových orientací je možné přes analýzu postojů. Je však třeba sledovat jak kognitivní, tak emotivní složky postojů, právě tak jako tendenci k jednání, která je též v postoji obvykle obsažena.

V první části jsou analyzovány zkušenosti z empirického výzkumu hodnot, a to jak prostředky psychologických testů (Allport, Vernon-Lindzey, Cattellův 16ti faktorový dotazník apod.), tak prostředky různých tematických dotazníků, především obou dnes již historických, avšak stále inspirativních postupů označených jako Z.V.A.N. a D.O.S.A.(1) Cenné je především shrnutí dosavadních výsledků empiric-

(1) Termínem D.O.S.A. byl označen teoreticko-metodologický koncept výzkumu hodnot vycházející z propojení čtyř dimenzí hodnoty: důležitosti, očekávání (ve vztahu k možnostem dosažení hodnoty), saturace a aspirace. Analogicky Z.V.A.N. byl vymezen podle prvních písmen pojmů: zájem, význam, aspirace a norma.